

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/162581>

Please be advised that this information was generated on 2019-02-17 and may be subject to change.

Nederlandse protesten tegen het Duitse antisemitisme in de jaren dertig van de vorige eeuw en de rol van de Rooms-Katholieke Kerk daarin

De wet 'zur Behebung der Not von Volk und Reich' van 24 maart 1933 stond aan de wieg van de nationaalsocialistische dictatuur in Duitsland. Zij stelde de rijkskanselier, Adolf Hitler (1889-1945), in staat de Grondwet van de Weimarrepubliek *de facto* buiten werking te stellen, zijn politieke tegenstanders uit te schakelen en de nationaalsocialistische 'revolutie' te beginnen. Wie de gevolgen van deze revolutie als eerste aan den lijve zou ervaren, was duidelijk: de Joodse bevolking in Duitsland. De Nederlandse kranten schreven er volop over. Het sociaaldemocratische dagblad *Het Volk* voorspelde op 31 januari 1933 wat de machtsaanvaarding van Hitler zou teweegbrengen: 'een vloedgolf van nationalistisch-militaristische waanzin eenerzijds, een zo volstrekt mogelijke economische zelf-afsluiting van Duitschland anderzijds (...) en in de derde plaats dreigende burgeroorlog tegen alle socialisten, tegen alle arbeidersbeweging, tegen de joden.'¹ Het antisemitisme greep snel om zich heen. De SA (de Sturmabteilung) bezette Joodse warenhuizen en verhinderde het publiek binnen te komen. Joodse burgers werden in hun huizen overvallen.² Getuige de berichten in kranten uit die tijd verschenen felle antisemitische plakaten met – 'wanstaltige' – afbeeldingen en opschriften in het straatbeeld, met name in München: 'Wie niet deelneemt aan den strijd tegen de Joden verdient niet den naam van Duitscher' en 'Wie den Joden geld bezorgt door zaken met hen te doen, verraadt het Duitse ras.'³

Al in maart 1933 opende Hitler zijn eerste concentratiekamp, in Dachau. De SS (Schutzstaffel) nam aan het einde van de maand de leiding van het kamp over van de politie. Zij die niet wilden meewerken aan de vestiging van Hitlers Derde Rijk of zij die hem als een vijand van dat Rijk beschouwden, liet hij vanaf het begin van zijn aantreden vernederen, mishandelen en vermoorden in kampen zoals Dachau die als paddenstoelen uit de grond schoten. Aan het einde van 1933 'runden' de SA en de SS er alleen al in Berlijn meer dan 170(!). Een Duitse sociaaldemocratische uitgeverij publiceerde in 1934 een document, dat bij mijn weten grotendeels is verdwenen in de nevel van de geschiedenis: het anoniem uitgebrachte *Konzentrationslager. Ein Appell an das Gewissen der Welt. Ein Buch der*

Greuel. Die Opfer klagen an (Karlsbad: Verlagsanstalt 'Graphia' 1934).

De ooggetuigenverslagen, opgenomen in *Konzentrationslager*, lieten zien hoe ver de Duitse rechtsstaat in 1934 reeds was afgedegen naar de barbarij. De 'verhalen' over Dachau staan centraal in het boek. Bewakers ontpopten zich in dit kamp tot sadisten. De ergste afranselaar en moordenaar kreeg de bijnaam 'der lange Schrecken' of 'Iwan der Schreckliche', 'eine Bestie in Menschengestalt'. Hij vernederde de kaal geschoren gevangenen. 'Mit der Zunge mußten sie das Klosettbecken sauber lecken. Sie mußten den Kopf in das Klosettbecken stechen und wurden mit Spülwasser übergossen.' Hij schopte en sloeg ze met de achterkant van zijn zweep op hun hoofd en sprong bovenop hun rug, zodat die brak.⁴ Er heerste een extreem antisemitisme. 'Dachau ist die Hölle! Als Jude in Dachau: das ist noch schlimmer! Eine stärkere Form der Steigerung des Begriffes Hölle als "noch schlimmer" finde ich nicht, sonst würde ich sie anwenden.'⁵

Protesten tegen het Duitse antisemitisme bleven in Nederland niet uit. In mei 1933 verscheen een manifest van 74 vooraanstaande Nederlanders, onder wie de juridische hoogleraren C.W. van der Pot (1880-1960), P.S. Gerbrandy (1885-1961) en F.G. Scheltema (1891-1939), tegen de ontrecting, de verdrukking en de vervolging van de Joden in Duitsland. 'Het is tegen deze officieele schennis van recht en moraal, begaan in het hart van Europa, voor ons gansche ras, voor de gansche mensheid even diep beschamend als beledigend, dat zij – zonder eenige politieke bedoeling – protesteeren uit eigen naam en uit naam van de vele duizenden Nederlanders, die met hen instemmen van afkeer en droefheid om hetgeen een nabij cultuurvolk tot eigen ongeluk in verblinding thans laat gebeuren.'⁶ Eveneens in 1933 mislukte helaas het initiatief van de Groninger hoogleraar in het burgerlijke recht, H. van Goudoever (1876-1945), op dat moment rector magnificus, in gang gezet samen met de Utrechtse rector C.G.N. de Vooys (1873-1953) en de Nijmeegse rector Titus Brandsma (1881-1942) om de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te laten protesteren tegen het ontslag van de Joodse professoren

1. *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij* 31 januari 1933, p. 5.

2. *De Telegraaf* 9 maart 1933, voorpagina. Zie over de nationaalsocialistische hetze tegen (Joodse) warenhuizen ook de roman van H. Fallada, *Kleiner Mann – was nun?*, Berlin: Rowohlt 1932.

3. *Het Vaderland* 12 april 1935, Avondblad B, p. 2.

4. Fritz Ecker, 'Die Hölle Dachau', in: *Konzentrationslager. Ein Appell an das Gewissen der Welt*, Karlsbad: Verlagsanstalt 'Graphia' 1934, p. 40-42. Zie voor een indringende beschrijving eveneens: Ph. Kerr, *Een Berlijnse kwestie*, opgenomen in: *Berlijnse trilogie*, Amsterdam: De Boekerij 2001, hoofdstuk 18.

5. 'Als Jude in Dachau', in: *Konzentrationslager*, p. 77.

6. *De Gooi- en Eemlander* 5 mei 1933, voorpagina.

in Duitsland.⁷ In 1936 publiceerde het *WPNR*⁸ een ‘manifest’ van meer dan 60 Nederlandse juridische hoogleraren als reactie op de Duitse hetze jegens Joodse schrijvers. Wat was de rol van de Rooms-Katholieke Kerk in deze vroege protesten? Het beeld van de houding van de kerk is vooral bepaald door de opstelling van paus Pius XII tijdens de oorlog. Hem wordt verweten dat hij niet de moed heeft gehad de Jodenvervolging openlijk te veroordelen. Daniël Goldhagen houdt de Katholieke Kerk medeverantwoordelijk voor de Holocaust.⁹ Bank schrijft in zijn nieuwe boek *God in de oorlog* (2015) dat geen enkele kerkelijke opperbestuurder in Europa direct heeft geprotesteerd tegen de Jodenvervolging.¹⁰ De rol van de Katholieke Kerk is echter allerminst eenvoudig te duiden. Een eveneens in 2015 verschenen – door het NIOD uitgebracht – rapport van Bas von Benda-Beckmann laat aan de hand van reeds eerder verricht onderzoek zien dat het katholicisme een obstakel was voor de Duitse pogingen om bezette landen te nazificeren. Vooral de opstelling van de aartsbisschop monseigneur Jan de Jong (1885-1955) was in Nederland een motor achter het katholieke verzet tegen antisemitisme en Jodenvervolging.¹¹

Voor de oorlog leefde er onder christenen (protestanten en katholieken) weliswaar een tamelijk wijd verspreid anti-Joods sentiment. Ook al stond in de geloofsbelijdenis van de katholieken (het *credo*) dat Jezus had geleden en was gestorven onder Pontius Pilatus, toch golden in de katholieke liturgie van die tijd vaak de Joden als Zijn moordenaars.¹² Dit nam niet weg dat de top van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), zoals P.J.M. Aalberse (1871-1948), Chr. Ruys de Beerenbrouck (1873-1936) en C.M.J.F. Goseling (1891-1941), voor katholieken het lidmaatschap van de NSB ongeoorloofd achtten. Mede door hun publieke optredens bleven vele gelovigen bij de RKSP. Aartsbisschop monseigneur J.H.G. Jansen (1868-1936) weigerde de NSB-voorman A.A. Mussert (1894-1946) te ontvangen, tot grote woede van de leider en zijn katholieke partijgenoten. Op 11 februari 1934 lieten de Nederlandse bisschoppen een zogeheten Vastenmandement verschijnen. Deze vastenbrief keerde zich tegen het nationaalsocialisme, het fascisme en het antisemitisme. Zij was meer dan een opportunistische daad om de eenheid onder de katholieken te bewaren, maar zij was

tevens uitdrukking van hun wens de ‘natuurlijke’ rechten van de Joodse burger te eerbiedigen. Volgens Te Slaa en Klijn brachten zij daarmee een zware slag toe aan de aantrekkingskracht van het Nederlandse nationaalsocialisme.¹³ In 1935 verscheen ter gelegenheid van de verkiezingen voor de Provinciale Staten een oproep in de katholieke kranten te stemmen op de lijsten van de RKSP. Deze ging uit van een zeventigtal katholieke prominenten, onder wie veel hoogleraren van de Katholieke Universiteit Nijmegen, maar bijvoorbeeld ook – opmerkelijk genoeg – van twee raadsheren in de Hoge Raad, W.A.J.M. Fick (1887-1971) en J.L.M. Meckmann (1878-1960). Het gevaar van het nationaalsocialisme voor de ‘vrije werkzaamheid’ van de Rooms-Katholieke Kerk werd in de katholieke pers breed uitgemeten.¹⁴

In 1936 deden de bisschoppen er nog een schepje bovenop door de NSB’ers uit te sluiten van de sacramenten. Katholieke dagbladen bleven in de jaren dertig van de vorige eeuw onverminderd negatief over het nationaalsocialisme en antisemitisme, dat zij als een verwerpelijke ‘spontane uiting’ van de Duitsers zagen:

‘Zooals de Pruis (en zelfs sommige Nederlanders) anti-roomsch is, roomschenhater, zoo is de Duitscher (over het algemeen) een Jodenhater. Als er een dergelijk innerlijk gevoelen is, dan heeft men slechts een wenk van hooger hand noodig en er ontstaat een rechtsverkrachting, een brutaal geweld, een mishandeling, vernedering en belediging van een volksgroep, zooals in Duitschland heeft plaatsgehad en nog op geraffineerde wijze geschiedt.’¹⁵

Belangrijke katholieke geestelijken, zoals de genoemde Titus Brandsma en monseigneur dr. H.A. Poels (1868-1948), keurden in 1936 in de brochure ‘Stemmen van Nederlanders over de behandeling der Joden in Duitschland’ op verzoek van het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen de behandeling van de Duitse Joden, in het bijzonder de Neurenberger rassenwetten uit 1935 af. Poels schreef:

‘De theorieën der N.S.D.A.P. over “Blut und Boden” zijn in strijd met elk begrip van recht. Hoe zulke ideeën

7. K. van Berkel, *Academische illusies. De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2005, p. 81.

8. *WPNR* 1936, afl. 3492.

9. Zie zijn omstreden boek: D.J. Goldhagen, *A moral reckoning. The role of the catholic church in the Holocaust and its unfulfilled duty of repair*, New York: Alfred A. Knopf 2002.

10. J. Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2015, p. 674 (ook al liet de paus Joden onderduiken in de Vaticaanse instellingen).

11. B. von Benda-Beckmann, *Rapport verkennend onderzoek ‘De rooms-katholieke kerk en de grenzen van verzet in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog’*, Amsterdam: NIOD 2015, p. 4, raadpleegbaar via internet. Zie eveneens A. van Liempt, *Aan de Maliebaan. De kerk, het verzet, de NSB en de SS op een strekkende kilometer*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2015, p. 18 e.v., p. 52 e.v., p. 83 e.v., p. 94-96; H. van Osch, *Kardinaal De Jong. Verzetsheld en conservator*, Amsterdam: Boom uitgeverij 2016.

12. J.C.H. Blom & J.J. Cahen, ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland’, in: J.C.H. Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, Amsterdam: Olympus 2004 (2e druk), p. 284-285; Bank, *God in de oorlog*, p. 673.

13. R. te Slaa & E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935*, Amsterdam: Boom uitgeverij 2009, p. 323-324, p. 369 e.v. (p. 375).

14. *De Tijd* 6 april 1935, p. 6; *Limburgsch Dagblad* 6 april 1935, p. 9; *Limburger Koerier* 6 april 1935, voorpagina; *Nieuwe Tilburgsche Courant* 6 april 1935, p. 11; *Eindhovenensch Dagblad* 13 april 1935, p. 10.

15. ‘Het anti-semietisme in Duitschland’, *De Tijd* 12 februari 1936, Avondblad, p. 5; zie ook ‘De [katholieke] landdag in Amsterdam’, *Limburgsch Dagblad* 4 februari 1936, tweede blad, p. 5.

kunnen worden gehuldigd door een volk, dat zoo graag de drager heet van hooge “Kultur”, is voor mij een raad-sel.¹⁶

De oproep uit 1935, opnieuw ondersteund door talloze katholieke prominenten (onder wie raadsheren uit hoven en rechters), werd in 1937 bij de landelijke verkiezingen herhaald. ‘De RK Staatspartij, de meest sociale en meest vooruitstrevende partij in Nederland, biedt de beste waarborg, dat noch de Nazi’s der N.S.B. noch de Communisten, in ons land ooit de baas zullen worden. Hoe sterker onze partij, hoe onbeduidender de kans op de dictatuur.’¹⁷

Krantenartikelen uit de jaren dertig van de vorige eeuw, de boeken van Van Liempt en Bank en het rapport van het NIOD, alle drie verschenen in 2015, en de biografie van Van Osch over De Jong uit 2016, maken duidelijk dat generaliserende uitspraken over de opstelling van de (Rooms-Katholieke) kerk in de Tweede Wereldoorlog misplaatst zijn. De mededeling die de sociaaldemocratische politicus J.A.W. Burger (1904-1986) aan koningin Wilhelmina (1880-1962) deed: ‘Majesteit, van eenig verzet in het Katholieke Zuiden is mij niets bekend’, is in het collectieve geheugen blijven hangen. Zij bleek al snel ongefundeerd te zijn. De Katholieke Kerk in Nederland was een andere dan in België, Frankrijk of Vaticaanstad. Aartsbisschoppen Jansen en De Jong – de hoogste Nederlandse kerkbestuurders – stonden hun mannetje. Nederlandse (katholieke) kranten stelden onomwonden het Duitse antisemitisme aan de kaak. Zij registreerden genadeloos de teloorgang van de Duitse rechtsstaat en de onttakeling van het recht.¹⁸

CJHJ

16. H.A. Poels, ‘Jodenvervolging en katholieken’, *De Tijd* 31 januari 1936, voorpagina. Zie eveneens ‘Tegen het anti-semitisme’, *Het Vaderland* 29 januari 1936, Ochtendblad, p. 5 en ‘Katholieken in ballingschap’, *Limburgsch Dagblad* 4 februari 1936, tweede blad, p. 5. Het kwam met name Titus Brandsma op kritiek te staan vanuit katholieke hoek, o.a. het blad *De nieuwe Gemeenschap*. *De Tijd* 25 februari 1936, Avondblad, p. 5 reageerde fel op deze kritiek (‘n Triest verschijnsel. Roomsche tegen Jood’).

17. Zie *Nieuwe Venlosche Courant* 25 mei 1937, citaat op voorpagina (oproep op p. 2); *De Zuidwillemsvaart* 25 mei 1937, p. 7 en *De Tijd* 25 mei 1937, p. 6.

18. Zie C.J.H. Jansen, ‘Pogroms in Duitschland’, *NJB* 2014, afl. 17, p. 1187 e.v. Zie bijv. ‘De “Rechtsstaat” Duitschland’, *De Tijd* 31 januari 1936, voorpagina.